

Н. О. Гутаревич,
аспірант кафедри правового регулювання економіки,
ДВНЗ «КНЕУ імені Вадима Гетьмана»

ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК ПРАВОВИХ ФОРМ ІНВЕСТИЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

«Хто володіє минулим, тому належить майбутнє».

Джордж Орвел

Стаття розкриває історичний розвиток правових форм, які опосередковують інвестиційну діяльність. Досліджується зародження форм інвестиційної діяльності в римському праві та праві античних держав Північного Причорномор'я. Розглядається правовий розвиток початкових форм інвестиційної діяльності протягом історичного розвитку та ускладнення соціально-економічних відносин.

Ключові слова: інвеститура, інвестиційна діяльність, товариство, договір товариства, задруга, юридична особа, муніципія, фіас, цех (гільдія) ремісників, компанія, банк, акціонерне товариство.

Історичний аналіз зародження та розвитку правових форм інвестиційної діяльності у світовій практиці загалом та на території України зокрема, дозволяє отримати більш чітке розуміння процесів, які нині відбуваються в інвестиційній діяльності. Адже в основі сучасних суспільних відносин є історичний базис — фундамент як попереднього, так і подальшого розвитку інвестиційних відносин.

Проблему історичного аналізу розвитку правового регулювання інвестиційних відносин досліджували в своїх наукових працях: Н. Г. Дороніна, Н. Г. Семілютіна, Н. В. Курись, В. В. Долінская, А. В. Омельченко, В. П. Завідовський, М. В. Котова, Е. О. Хряпін, С. М. Макух, Т. Л. Никитюк, О. А. Гавриленко, О. Л. Рассказов,

У процесі дослідження виникнення та розвитку правових форм інвестиційної діяльності необхідно аналізувати не лише праці сучасних науковців, а й використовувати науковий доробок дослідників минулих літ. Це, зокрема, Р. Бабун, П. Є. Соколовський, Ф. Зігель, Н. Суворов, В. Ю. Вольф, О. С. Іоффе.

Провідні дослідження дають можливість отримати багатовимірне уявлення про виникнення та становлення інвестиційної діяльності як в інших країнах, так і в Україні. Хоча вітчизняні науковці приділяють мало уваги зародженню та розвитку правових форм інвестиційної діяльності.

Метою даної статті є дослідження процесу історичного становлення правових форм реалізації інвестиційної діяльності.

В. Полатай стверджує, що термін «інвестиція» походить від німецького юридичного поняття «інвеститура», яке означало найдавніший спосіб передачі нерухомості. У прямому розумінні це була передача майна проданого з рук колишнього власника в руки нового. Отже, можна говорити про інвеституру як про певну форму переходу права власності. Зрозуміло, що з тих часів поняття дуже змінилося і визначається неоднаково [1, с. 39].

Термін «інвеститура» також аналізує в своїй праці Р. Бабун. Він зазначає, що «інвеститура» — це введення феодем васала у володіння земельним наділом як частина загально-васального контракту, який визначає відносини між васалом та сюзереном. Такий формально «добровільний» контракт виникає приблизно в Х ст. [2, с. 82—83].

Сучасне розуміння терміна «інвестиція» походить від англійського поняття «investment», яке перекладається як «капіталовкладення».

В. П. Завідовський повертається до початку історії і зазначає, що інвестиціями можна вважати ті жмені насіння, які були збережені і покладені в землю, щоб зібрати врожай і тим збільшити матеріальний ресурс роду [3, с. 171].

Тим часом нас цікавить зародження та розвиток легальних форм, які давали можливість підприємцям примножувати свої капітали за рахунок об'єднання зусиль.

Еволюція правових форм інвестиційної діяльності розглядається через договірну (а саме договір про спільну діяльність інвесторів) і корпоративну форми інвестування.

Зародження інвестиційних відносин, як твердять Н. Г. Дороніна та Н. Г. Семілютіна в їхній праці «Держава та регулювання інвестицій» [4], відбувалося на початковому етапі формування капіталізму, етапі початкового капіталістичного накопичення (як його визначав К. Маркс). На той момент інвестор та реципієнт інвестицій, як правило, втілювалися в одній особі, тобто в основному підприємці вкладали надлишок своїх коштів у розвиток власної справи. Невід'ємною рисою такого підприємництва був повний контроль над ним його власників (та інвесторів за сумісництвом).

З розвитком господарських відносин підприємці були змушені об'єднуватися, щоб залучити додаткові кошти для розвитку

справи і, отже, протистояти конкуренції та жорстким законам ринку. Для такого роду об'єднань на початку використовувалася правова форма, відома ще римському праву, — «societas» (товариство).

Детальне дослідження товариства (societas) та його регулювання в римському праві знаходимо в роботі П. Є. Соколовського «Договір товариства за римським цивільним правом».

Правові інститути, подібні до римського societas, науковець описує і в праві інших стародавніх народів, зокрема інститут «здруги» у південних слов'ян (автор має на увазі сербо-хорватів) або «великої сім'ї» у великоруського племені [5, с. 32, 35].

Societas з розвитком економічних відносин набуває таких господарських ознак:

— кожен з учасників ніс тягар необмеженої відповідальності за зобов'язаннями спільного підприємства;

— учасник завчасно не міг визначити розміру збитків, яких він може зазнати в разі краху підприємства;

— порядок розподілу прибутків та збитків між учасниками визначався відповідно до умов, передбачених в угоді, а за відсутності в ній відповідних указівок — порівну;

— участь у договорі здійснювалася майном (майновим внеском) або особистою діяльністю;

— у зовнішніх відносинах могла брати участь одна особа (хоча лише загальні правила сумлінності — bona fides — спонукали товаришів до порядності).

Слід зазначити, що римське право та римська юриспруденція не знали ні терміна «юридична особа», ні відповідного йому узагальненого поняття. Як правова, так і доктринальна розробки інституту юридичної особи в Стародавньому Римі перебували в зародковому стані [6, с. 61].

Вважається, що ідея юридичної особи як самостійного, майново відособленого суб'єкта права, незалежного від осіб, що входять до його складу, зародилася в римському праві по відношенню до муніципій — міських общин, яким римська держава надавала самоуправління та господарську самостійність [7, с. 5—7].

Розвиток господарських відносин дав поштовх появі зародків інвестиційної діяльності та її регулювання в праві античних держав Північного Причорномор'я. Зокрема, автор у дослідженні правового регулювання *договору позики* відзначає, що в античних державах достатнього поширення набула практика, коли за-

можні елліни прагнули примножити своє багатство вкладенням грошей у морську торгівлю. Цікавим є положення, що в разі аварії корабля чи захоплення його піратами позикодавець зазвичай втрачав усі вкладені гроші. Але в разі успішного завершення справи він отримував прибуток у розмірі від 20 % до 30 % (таке положення нагадує основу інвестиційних відносин — інвестор наперед не знає, отримає він прибуток чи збиток від підприємства, в яке вкладає кошти).

Поширенням у державах Північного Причорномор'я був також *договір товариства*. За цією угодою кількома особами (наприклад, купцями чи навклерами (судовласникам [8, с. 343]) для досягнення певної мети вносилося до загального фонду фіасу (товариства, заснованого за угодою з певною метою, наприклад, для отримання прибутку зі спільного капіталу (фіаси навклерів), або для спільного здійснення релігійних обрядів (фіаси мольпів) [8, с. 348]) певне майно. Доходи та збитки товариства розподілялися між його учасниками так, як це було обумовлено в угоді, чи пропорційно зробленому внеску [8, с. 147].

Розпад Римської держави знаменував початок доби Середньовіччя (VI — XVI ст.). Особливою рисою цього періоду була рецепція римського права і його змішування зі звичаєвим правом варварських племен, які на цьому історичному етапі панували на території Західної Європи.

Розвиток господарських відносин цього періоду вимагав пошуків вигідних організаційних форм інвестиційної діяльності. Результатом таких пошуків стала поява в XII ст. модифікації товариства (*societas*) — «*compagnia*». Ця форма характеризувалася такими ознаками:

— збереження принципу необмеженої майнової відповідальності учасників за зобов'язаннями підприємства;

— наявність додаткових форм участі в діяльності підприємства: можливість реінвестування капіталів учасників, отриманих як дохід від справи (*sopracorpo*); можливість для учасників робити додаткові внески до первісного вкладу (*fuori del corpo della compagnia*); можливість вкладення капіталу для осіб, які не були учасниками *compagnia* (*depoziti a discrezione*);

— розмір доходу залежав від форми участі у справі, тобто від ступеня ризику інвестора.

З метою захисту власних капіталів у такій ризиковій справі, як морська торгівля підприємці Венеції та Генуї винаходять нову

форму об'єднання інвесторів — *colleganza* або *collegantia* (*com-tenda*). Ця форма дозволяла диверсифікувати надзвичайно високі ризики в галузі морської торгівлі залежно від дальності та складності поїздки, адже базувалася на співвідношенні між ступенем вірогідності і розміром можливих втрат та вірогідного доходу) [4, с. 16].

Цей період характеризується ще однією особливістю господарсько-правового життя. Підприємці середньовіччя починають об'єднувати свої зусилля в організаційній формі цехів (гільдій) з метою правового захисту своїх членів (ремісників), відстоювання їхніх інтересів та ухиляння від експлуатації феодалами. Ремісники в містах засновували цехи з різними назвами: *friendi*, а згодом *Livery Companies* в Англії; *corps de metier* і *ghilde* у Франції; *Zeche* в Німеччині; *arti* в Італії. Пізніше утворюються різні категорії цехів: 1) цехи замкнуті, до яких належали майстри найбагатших професій; 2) цехи відкриті — тобто вільні для вступу нових членів. У цьому простежується праобраз ідеї поділу акціонерних товариств на відкриті та закриті. У цехах утворювалася жорстка ієрархія членів, власна юрисдикція, свої органи розшуку й поліції, своє законодавство. Закони цих організацій затверджував уряд як їх привілеї [2, с. 93—95].

В. В. Долинська виокремлює три напрями розвитку інвестиційних об'єднань господарства тих часів: 1) борошномельні об'єднання на півдні Франції в XII ст. (будувалися на пайових засадах, які вільно відчувувалися; діяльністю керував орган управління, що обирався пайовиками; пайовики утворювали найвищий і контрольний орган — загальні збори пайовиків) та гірничі товариства в Німеччині XII ст. (будувалися на пайових началах, право участі обумовлювалося придбанням кукса (паю), який підлягав вільному відчуженню, розглядався як нерухомість; кількість паїв була великою (понад 100); власники паїв утворювали загальні збори, які вирішували питання більшістю голосів. Розвиток торгівлі куксами привів до появи посередників і особливих умов торгівлі, які можна назвати *передбіржовими*); 2) з метою спільного придбання й експлуатації корабля створювалися морські товариства (організатор товариства (патрон) запрошував інших учасників; визначав вартість, кількість і розмір часток (паїв); паї визнавалися рівними між собою; з моменту прийняття на себе різними особами всіх паїв товариство визнавалося таким, що виникло; з цього ж моменту товариші могли бути притягнуті до відпо-

відальності за ухилення від виконання, за невиконання чи неналежне виконання взятих на себе зобов'язань; патрон був підзвітним зборам учасників; усі господарські дії на кораблі фіксувалися в корабельному реєстрі писарем, який виконував функції органу контролю); 3) величезні воєнні витрати та нерозумна фінансова політика держави призвели до виникнення в Італії об'єднань державних кредиторів — маонів (maone чи montes від арабського maounah — спільна допомога, підприємство), вперше маони згадуються в 1346 році; досягли свого розквіту в Генуї (держава передавала їм право управління державними боргами та збирання доходів у рахунок їх погашення; кредитори об'єднувалися з торговими цілями; лоса — частка участі в такому утворенні; право власності на неї фіксувалося в спеціальних книгах; відчуватися могло лише право отримання процентів на лоса; управління маоном здійснювала особа, обрана учасниками; обиралася рада з п'яти осіб і збирачі доходу; загальні збори збиралися не рідше 1 разу на рік; збори вирішували питання розподілу прибутків). Найвідомішим був організований таким чином Генуезький банк Св. Георгія.

У наступний період — Епоху великих географічних відкриттів зароджуються економічні зв'язки Англії з Російською імперією. Уже в XVI ст. розпочинається процес вкладення англійського капіталу в Росію. Таким собі Каботом створюється товариство Russia Company (приблизно 1566 р.). Це було об'єднання невеликої кількості купців, що за певний вступний внесок отримували право торгувати і проводити операції позичання від імені всієї компанії; товари здавалися для продажу агентові компанії; видатки та прибутки були спільними і ділилися порівну; кожен мав однакові права в управлінні [7, с. 9—14]. Можливо, саме цю компанію описує Н. В. Курись, коли аналізує зародження концесій на території Росії у вигляді привілеїв 1569 р. англійській компанії від Івана Грозного, які навали членам компанії широкі економічні та правові переваги [9, с. 14—16].

Принципи Russia Company були сприйняті іншими компаніями. І ми можемо говорити про безпосереднє виникнення корпоративної форми інвестиційної діяльності — акціонерних товариств. Загально визнаними першими попередниками і прототипами сучасних акціонерних товариств є англійська Ост-Індійська компанія (1600 р.) та голландська Ост-Індійська компанія (1602 р.). Їх

виникненню передували певні події історичного та господарсько-го характеру [7; с. 13].

О. Л. Рассказов у статті «Перші акціонерні компанії в Росії» зазначає, що перший нормативний акт, який стосувався акціонерних товариств, з'явився в законодавстві Росії в 1807 році. А реальні кроки до насадження акціонерної форми господарювання були зроблені в період царювання Петра I. Петро I під впливом закордонних поїздок випустив низку указів (зміст даних указів зводиться до того, що компаніям надається право торгувати, при цьому мати загальну раду (праобраз органа управління); загальна рада зобов'язана організовувати торгівлю діяльність і роботу компанії; основною метою всіх указів було поповнення доходів державної казни через оподаткування).

А. В. Семенов у своїй праці «Вивчення історичних відомостей про російську зовнішню торгівлю і промисловість з половини XVII сторіччя по 1858 р.» дійшов висновку, що російські акціонерні компанії затверджувалися вже починаючи з 1755 року. Однією з перших компаній, яка залишила свій яскравий слід в історії акціонерних товариств, але не була успішною, є компанія «Банк» Лоренца або Лаврентія Ланга. Якщо проект Ланга залишився «на папері», то засновану 24 лютого 1757 року «Российскую в Константинополе торгующую компанию» необхідно вважати такою, що була реалізованою (капітал розбитий на 200 акцій, що мали назву білетів, по 500 рублів кожна; 100 акцій обов'язково розбиралися засновниками, інші — охочими, в разі відсутності таких — засновниками; Сенат передавав фундаторам (директорам) право встановлювати договірні кондиції, що регулюють відносини в акціонерному товаристві; за акціонерами (інтересантами) визнається право певного контролю (директори зобов'язані бути надавати звіти про торговельну діяльність акціонером); акціонер мав право вільно розпоряджатися своїми акціями) [10; с. 2—3].

Важливо зауважити, що найпривабливішими для іноземних інвестицій (Бельгія, Франція, Англія) були території півдня Російської імперії — сучасні землі України (промислово багаті терени Донеччини, Криворіжжя тощо) [11, с. 1—11].

Подальше історичне становлення інвестиційних відносин на території Російської імперії (і на сучасних теренах України, які на той час входили до складу імперії) відбувалось еволюційно, відповідно до світових тенденцій. Тому логічним є перехід до на-

ступного історичного періоду розвитку соціально-економічних відносин — радянського.

Договірну та корпоративну форми інвестиційної діяльності на початку радянського періоду досліджує Ю. В. Вольф. Тогочасний цивільний, а надто торгово-промисловий оборот характеризується надзвичайним поширенням серед його учасників поряд з одноособовими власниками підприємств усіляких колективів або асоціацій. Правова організація останніх була настільки різноманітною, що береться під сумнів сама суть можливості побудови єдиного поняття товариства. Цей напрям юридичної думки, тісно пов'язаний з питанням про суб'єктність торгових товариств, базується на тій обставині, що тогочасне законодавство одним і тим самим терміном «товариство» визначають різні явища: з одного боку, договірні товариства декількох осіб, які не створюють новий суб'єкт (товариство у власному значенні цього слова, приклад: просте товариство), а з іншого боку — правоздатні союзи (корпорації), що виключають будь-яку думку про договірні взаємовідносини їх членів (приклад: акціонерні товариства). Тож доходимо висновку, що законодавству того часу не властиве єдине поняття ні товариства, ні торгового товариства [12, с. 7—8].

Серед типів товариств, відомих радянському законодавству, чотири мають базисний характер у тому розумінні, що всі вони зустрічаються в більшості іноземних законодавств і становлять їх основу. Це — товариство просте, повне, на вірі та пайове (акціонерне товариство). Але водночас, у кожній країні поряд з цими товариствами є й деякі інші, різні в різних країнах, типи товариств, унаслідок чого система товариств, прийнята в кожній країні, набуває специфічного «забарвлення».

У питанні про систему товариств особливе місце належить англійському праву. Закон тут встановлює два типи товариств. По-перше, так зване *partnership* (*Partnership Act 1890*). Інший тип регульованого англійським законодавством товариства це т. зв. інкорпорована компанія — *incorporated company* (*Companies Consolidation Act 1908* з доповненнями та змінами 1913 і 1917 років) [12, с. 23—30].

Слід звернути увагу, що для радянського НЕПу характерними були іноземні інвестиції у формі концесійних договорів. Але з 1928 року згортаються всі інвестиційні програми, і СРСР переходить до планової економіки, якій не відоме поняття інвестицій.

Відродження інвестиційних відносин на території України відбувається із набуттям державою незалежності 1991 року. На даний момент у країні інвестиційні відносини формуються з урахуванням історичного розвитку інституту інвестиційної діяльності та відповідно до сучасних світових тенденцій.

Виходячи з вищенаведеного, можна зробити такі висновки. Довгий, складний та суперечливий шлях розвитку правових форм реалізації інвестиційної діяльності закінчується розробленням двох доктрин: інвестиційної діяльності у договірній та в корпоративній формах.

Угода про спільну діяльність зароджується в праві Римської держави. Подальший розвиток цього інституту сприяє зародженню елементів інституту юридичної особи в римському праві.

Договір товариства був відомий також праву античних держав Північного Причорномор'я.

Розпад Римської імперії знаменує початок наступного історичного періоду — Середніх віків. Здобутком економіко-правової думки цього періоду є розвиток договірної форми інвестиційної діяльності та розробка на цій основі начал корпоративного інвестування (цехи, борошномельні об'єднання, гірничі товариства, маони).

Епоха великих географічних відкриттів сприяла проникненню в економіку країн іноземного капіталу і появі перших акціонерних компаній в Англії та Голландії, а згодом і в Росії.

Складність відстеження розвитку правових форм інвестиційної діяльності в Україні полягає в тому, що протягом досить тривалого історичного періоду її територія перебувала під владою різних держав (Росії, Польщі, Князівства Литовського тощо) за винятком коротких епізодів об'єднання та спроб встановлення незалежності. Тому аналізувати особливості інвестиційної діяльності в Україні ми можемо відповідно до розвитку цього інституту в праві держав, які володіли теренами України в той чи інший період.

Аналіз історичного матеріалу дає можливість зробити висновок, що правові форми інвестиційної діяльності розвиваються відповідно до історично зумовлених економічних потреб підприємців і подекуди корегуються державою у власних інтесах.

Література

1. *Полатай В.* Поняття інвестиції як правової категорії // Право України. — 1999. — № 9. — С. 39—41.
2. *Бабун Р.* Історія інститутів права / переклад з російської П. Вишницького. — Х.: Юридичне видавництво Нарком'юсту УСРР, 1928.
3. *Завідовський В. П.* Історичний аспект інвестиційного процесу // Економіка: проблеми теорії та практики. Збірник наукових праць. Випуск 170. — Дніпропетровськ: ДНУ, 2003. — С. 171—176.
4. *Доронина Н. Г., Семилотина Н. Г.* Государство и регулирование инвестиций. — М.: Городец-издат, 2003. — 272 с.
5. *Соколовский П. Е.* Договор товарищества по римскому гражданскому праву. — К.: Типография Императорского университета св. Владимира (В. И. Завизкого), 1893. — 304 с.
6. *Иоффе О. С., Мусин В. А.* Основы римского гражданского права. — Ленинград: Ленинградский университет, 1974. — 156 с.
7. *Долинская В. В.* Акционерное право: основные положения и тенденции: Монография. — М.: Волтерс Клувер, 2006. — 736 с.
8. *Гавриленко О. А.* Античні держави Північного Причорномор'я: біля витоків вітчизняного права (кінець VII ст. до н. е. — перша половина VI ст. н. е.). Монографія. — Харків: Парус(ТМ), 2006. — 352 с.
9. *Курьсь Н. В.* Иностранные инвестиции: Российская история (правовое исследование). — СПб.: Юридический центр Пресс, 2003. — 219 с.
10. *Рассказов О. Л.* Первые акционерные компании в России // История государства и права. — 2001. — № 3. — С. 2—3.
11. *Русская промышленность и иностранные капиталы // Торгово — Промышленный Югъ.* — 1912. — № 4. — С. 1—11.
12. *Вольф В. Ю.* Основы учения о товариществах и акционерных обществах. — М.: Финансовое издательство, 1927. — 169 с.
13. *Суворов Н.* Об юридических лицах по римскому праву. — М.: Печатня А. И. Снегиревой, 1900. — 352 с.
14. *Зигель Ф.* Исторический очерк литературы по истории права. — Ростов-на-Дону: Типография М. И. Гузман, Б. г. — 98 с.
15. *Рулан Н.* Юридическая антропология. Учеб. для вузов. Перевод с франц. Ответственный редактор — член-корр. РАН, д-р юрид. наук, проф. В. С. Нерсесянц. — М.: НОРМА, 1999. — 310 с.
16. *Хряпін Е. О.* З історії висвітлення проблеми іноземних інвестицій і підприємництва у промисловості Донецько-Придніпровського регіону (1861—1914 рр.) // Матеріали міжвузівської науково-методичної конференції «Сучасна україністика: проблеми мови, історії та народознавства»: Збірник статей. — Х.: ВД «ІНЖЕК», 2005. — 424 с. — С. 307—314.

Стаття надійшла до редакції 24.06.2008.